

ПРАКТИКА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ
ТА СОЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ

УДК 364-786:338.48-2-056.26(477-25)
DOI: 10.31499/2618-0715.2(9).2022.267339

КОМПЛЕКСНА РЕАБІЛІТАЦІЯ ЗАСОБАМИ
ІНКЛЮЗИВНОГО ТУРИЗМУ:
З ДОСВІДУ КИЇВСЬКОГО МІСЬКОГО ЦЕНТРУ СОЦІАЛЬНОЇ,
ПРОФЕСІЙНОЇ ТА ТРУДОВОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ІНВАЛІДІВ

Вербовська Оксана, директор Київського міського центру соціальної, професійної та трудової реабілітації інвалідів, аспірантка Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ORCID 0000-0001-8822-054X

E-mail: verba_ov@ukr.net

Кравченко Оксана, доктор педагогічних наук, професор, декан факультету соціальної та психологічної освіти, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ORCID 0000-0002-9732-6546

E-mail: okskravchenko@ukr.net

У статті схарактеризовано практичний досвід Київського міського центру соціальної, професійної та трудової реабілітації інвалідів з реалізації заходів інклюзивного туризму як ефективного засобу комплексної реабілітації осіб з інвалідністю та ефективного інструменту інтеграції в суспільство.

Програма побудована за таким алгоритмом: діагностика (профорієнтаційна, соціальна, психологічна); аудиторні заняття, побудовані на рівнях складності (початковий, середній, достатній); контроль засвоєння аудиторного матеріалу; вихід на маршрут.

Персональна участь у проведенні екскурсій; підсумки, результати, моніторинг емоційного ефекту.

У результаті впровадження дослідження експериментальним шляхом встановлено комплексний позитивний ефект та зафіксовано такі реабілітаційні ефекти: соціальний ефект; психологічний ефект; професійний ефект; просвітницький ефект; трудовий ефект; фізичне здоров'я.

Ключові слова: особа з інвалідністю, реабілітація, соціальна реабілітація, психологічна реабілітація, професійна реабілітація, доступність, безбар'єрність, інклюзивний туризм, інтеграція.

**COMPREHENSIVE REHABILITATION THROUGH INCLUSIVE TOURISM:
FROM THE EXPERIENCE OF KYIV CITY CENTER FOR SOCIAL, VOCATIONAL
AND LABOUR REHABILITATION OF THE DISABLED**

Verbovska Oksana, Director of the Kyiv City Social Center, professional and labor rehabilitation of the disabled, PhD student of the Department of Social Pedagogy and Social Work Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

Kravchenko Oksana, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Social Pedagogy and Social Work Department, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

ORCID 0000-0002-9732-6546

E-mail: okskravchenko@ukr.net

The article describes the practical experience of the Kyiv City Center for Social, Vocational and Labour Rehabilitation of the Disabled in implementing the activities of inclusive tourism as an effective means of comprehensive rehabilitation of disabled persons and an effective tool for integration into society. The program is based on the following algorithm: diagnostics (vocational, social, psychological); classroom sessions based on complexity levels (initial, intermediate, sufficient); checking the retention of classroom material; routing. Personal participation in the excursions; outcomes, results, emotional effect monitoring.

Following implementation of the study, a combined positive effect has been experimentally proved and the following rehabilitation effects have been recorded:

- social effect – new social contacts, forming social roles, integration into society, forming confident and effective attitudes, developing communication skills and raising self-esteem;*
- psychological effect – reduced anxiety, improved psychological well-being, developing, forming, adjusting moral personal qualities; overcoming stressful situations, developing a pro-active attitude;*
- occupational effect – preparing for professional activity, self-fulfilment, adaptation, re-adaptation, restoring or acquiring occupational capacity, training, retraining, identifying the need for retraining, taking into account personal proclivities and preferences;*
- educational effect – understanding the outside world; meeting new people; broadened outlook; developing observation skills, transforming view of the world, acquiring new knowledge, skills and abilities, increased creativity, increased interest in learning and obtaining new knowledge, developing responsibility;*
- labour effect – preparation for labour activity, development and possibility to use own potential in the labour market, self-fulfilment, restoring or acquiring working capacity, developing teamwork skills;*
- physical health – physical activity, therapy and prevention of psychosomatic diseases through organizing physical activity, reduced anxiety, strengthened nervous system and increased immunity, improved general well-being.*

Keywords: *disabled person, rehabilitation, social rehabilitation, psychological rehabilitation, vocational rehabilitation, accessibility, barrier-free, inclusive tourism, integration.*

Постановка проблеми. Питання забезпечення рівних прав і можливостей всіх груп населення та створення безперешкодного середовища актуальні в сучасному суспільстві та структуровано відображені в одному із стратегічних напрямків державної політики України, який закріплено в Національній стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року[7].

Саме в цьому документі визначено основні напрями безбар'єрності: фізична, інформаційна, цифрова, суспільна та громадянська, освітня та економічна. Зокрема, одним із завдань, необхідним для досягнення стратегічних цілей, є запровадження комплексних реабілітаційних послуг, спрямованих на підвищення якості життя, активності, працездатності та залучення в усі форми суспільного життя [7].

Структура системи реабілітації в Україні та основні засади створення умов для усунення чи компенсації обмежень життєдіяльності людини, спричинених інвалідністю, визначені в Законі України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» [8].

Основною метою реабілітації є досягнення і підтримання соціальної та матеріальної незалежності, трудової адаптації та інтеграції в суспільство осіб з інвалідністю [8].

Загальні правові, організаційні та соціально-економічні засади реалізації державної політики України в галузі туризму регулюються Законом України «Про туризм». Згідно закону, туризм визначено як тимчасовий виїзд особи з місця проживання в оздоровчих, пізнавальних, професійно-ділових чи інших цілях без здійснення оплачуваної діяльності в місці, куди особа від'їжджає [9].

В чинній редакції якого визначено 17 основних видів туризму, а саме: дитячий, молодіжний, сімейний, для осіб похилого віку, для осіб з інвалідністю, культурно-пізнавальний, лікувально-оздоровчий, спортивний релігійний, екологічний (зелений), сільський, підводний, гірський, пригодницький, мисливський, автомобільний, самодіяльний [9].

До суб'єктів, що здійснюють та/або забезпечують туристичну діяльність є: туристичні оператори, туристичні агенти, суб'єкти підприємницької діяльності, що надають послуги з тимчасового розміщення (проживання), харчування, екскурсійних, розважальних та інших туристичних послуг, гіді-перекладачі, екскурсоводи, спортивні інструктори, провідники та інші фахівці туристичного супроводу - фізичні особи, які проводять діяльність, пов'язану з туристичним супроводом, крім осіб, які працюють на відповідних посадах підприємств, установ, організацій, яким належать чи які обслуговують об'єкти відвідування [9].

Вмотивовано доцільним є включення у практику реалізації стратегії безбар'єрності інклюзивного туризму, який має високий реабілітаційний потенціал і виступає інноваційною інклюзивною технологією.

Аналіз останніх досліджень. Варто відзначити, що на сьогодні за результатами десятирічних досліджень існують різні трактування цього поняття: «туризм для всіх», «адаптивний туризм», «доступний туризм», «універсальний туризм», «інклюзивний реабілітаційно-соціальний туризм», «безбар'єрний туризм» тощо. Спробуємо розглянути зміст цих понять.

Один із основоположників інклюзивного туризму Скот Райн характеризує його як туризм, доступний для всіх, незалежно від постійних чи тимчасових обмежень можливостей, і перш за все це соціальна інтеграція [5].

Науковці Відкритого міжнародного університету «Україна» Н. Барна та В. Коротєєва визначають інклюзивний туризм – як форму туризму, яка включає в

себе процес співпраці між різними учасниками у сфері туризму та передбачає надання людям з інвалідністю доступності, включаючи мобільну, візуальну, слухову і когнітивну складові доступності, надає право функціонувати незалежно, на рівних умовах з почуттям власної гідності через надання універсальних туристичних продуктів, послуг і середовища [2].

Одні із основоположників інклюзивного реабілітаційно-соціального туризму в Україні – В. Лепський та С. Макаренко – визначають його як систему заходів, спрямованих на надання особам з інвалідністю можливості відновлення та розвитку їх фізичного, соціального, духовного, творчого та інтелектуального рівня з метою сприяння подальшої інтеграції в суспільство. Інклюзивний туризм структурно включає в себе різні види реабілітації, а саме: медичну, психологічну, психолого-педагогічну, професійну, трудову, фізкультурно-спортивну, фізичну, соціальну та інші соціально-побутові заходи. Інклюзивний туризм являє собою дієву мікромодель інтегрованого суспільства (люди з інвалідністю та їх рідні; фахівці; здорові люди), що опинилися в реальних умовах, завдяки чому створюються оптимальні умови для проведення ефективної соціалізації дезадаптивних людей та інтеграції їх в суспільство [6].

В контексті розвитку інклюзивної освіти Кравченко О.О. розглядає інклюзивний туризм як інклюзивну освітню практику, що включає систему психолого-педагогічних, соціально-виховних, освітньо-пізнавальних, корекційних, фізкультурно-оздоровчих заходів для дітей та молоді з ООП в умовах туризму, спрямованих на їхню комплексну реабілітацію, оздоровлення та соціальну інтеграцію з метою відновлення основних соціальних функцій особистості, психічного, фізичного і морального здоров'я, соціального статусу. Водночас інклюзивний туризм є інноваційною соціальною послугою (також складовою базових соціальних послуг), спрямовану на залучення людини з інвалідністю до туристичної діяльності як активного суб'єкта суспільного, соціального і культурного життя [5].

Мета статті – схарактеризувати практичний досвід з реалізації заходів інклюзивного туризму як ефективного засобу комплексної реабілітації осіб з інвалідністю та ефективного інструменту інтеграції в суспільство.

Виклад основного матеріалу. Київ має потужний потенціал як для міжнародного, так і для внутрішнього туризму. Відповідно до соціологічних досліджень увесь туристичний потік у 2019 році мав таку вікову структуру: особи молодше 18 років – 4 відсотки іноземних та 9 відсотків внутрішніх туристів; від 18 до 34 років – 57 відсотків іноземних та 56 відсотків внутрішніх туристів; від 35 до 55 років – 34 відсотки іноземних та 3 відсотки внутрішніх туристів; старші 56 років – по 5 відсотків іноземних та внутрішніх туристів. Важливо, що 60 відсотків усіх іноземних туристів відвідали Київ [3].

В Києві найбільшим попитом користуються чотири напрями туризму: подієвий, гастрономічний, медичний, історичний [3].

Для підвищення конкурентоспроможності міста Києва як туристичного центру європейського рівня, збільшення туристичних потоків та підвищення

прибутковості туристичної сфери затверджено міську цільову програму розвитку туризму в місті Києві на 2022-2024 [3].

Одним із важливих напрямків програми є вдосконалення туристичної інфраструктури, зокрема виготовлення, встановлення та обслуговування міні макетів туристично привабливих об'єктів доступних для осіб з порушенням зору шляхом дублювання інформації шрифтом Брайля, що в свою чергу забезпечить розвиток інклюзивного туризму [3].

Також для створення інклюзивно привітного туристичного середовища в Києві програмою передбачено створення та облаштування інклюзивних туристичних маршрутів, адаптованих до потреб осіб з інвалідністю різних нозологій [3].

Науковою новизною проведеного дослідження є включення особи з інвалідністю в заходи із реабілітації як активного учасника, а не пасивного отримувача послуги в форматі профорієнтаційного курсу, під час якого учасники спробували себе в ролі гіда по зоопарку.

Використовуючи інструменти інклюзивного туризму практичним шляхом вдалося реалізувати та підтвердити відповідне наукове припущення в одному із закладів сфери соціального захисту, який здійснює реабілітацію осіб з інвалідністю, а саме, Київському міському Центрі соціальної, професійної та трудової реабілітації інвалідів.

Київський міський Центр соціальної, професійної та трудової реабілітації інвалідів (далі – Центр) заснований на комунальній власності територіальної громади міста Києва та підпорядкований Департаменту соціальної політики виконавчого органу Київської міської ради (Київської міської державної адміністрації) [3].

Центр є бюджетною реабілітаційною установою, цільовим призначенням якої є здійснення комплексу реабілітаційних заходів, спрямованих на створення умов всебічного розвитку осіб з інвалідністю, засвоєння ними знань, умінь, навичок, досягнення і збереження їхньої максимальної незалежності фізичних, розумових, соціальних, професійних здібностей з метою максимальної реалізації особистісного потенціалу.

В своїй діяльності Центр забезпечує: проведення комплексу заходів з ранньої, соціальної, психологічної, психолого-педагогічної, фізкультурно-спортивної, трудової і професійної реабілітації; розвиток автономного проживання осіб з інвалідністю; проведення заходів з професійної орієнтації, адаптації, опанування трудових навичок [3].

Одним із важливих завдань, покладених на Центр, є інтеграція осіб з інвалідністю в усі галузі життя шляхом проходження комплексної реабілітації.

Під час реабілітації критично важливо змістити акценти, і зі споживацької ролі переключити клієнта реабілітаційного центру в процес реабілітації на партнерських принципах. Залучення до усіх заходів як рівноцінного учасника дає максимально позитивний результат, зокрема, це дає змогу досягти одночасно кількох реабілітаційних ефектів: соціального, психологічного, професійного, трудового.

Сам процес був побудований за принципом повного включення, тобто, щоб особа яка знаходиться на реабілітації, була залучена на різних етапах, а саме збору та опрацювання інформації про туристичний об'єкт, формуванні тексту екскурсії, тренувальному відтворенні інформації, приміряла на себе роль туриста, і спробувала себе в ролі гіда. Такий формат реалізації ідеї інклюзивного туризму передбачає відповідну попередню ґрунтовну підготовку.

Втілення в життя проекту було побудовано за таким алгоритмом:

- діагностика (профорієнтаційна, соціальна, психологічна);
- аудиторні заняття, побудовані на рівнях складності (початковий, середній, достатній);
- контроль засвоєння аудиторного матеріалу;
- вихід на маршрут. Персональна участь у проведенні екскурсій;
- підсумки, результати, моніторинг емоційного ефекту.

Для реалізації цього проекту було розроблено відповідну програму занять, яка включала в себе теоретичну та практичну частини, завдання якої поділені за рівнями складності. Курс розраховано на 354 години, з них 72 години теоретичних та 282 години практичних занять, також розподілено три рівні складності інформації, на проходження кожного з них розраховано 114 годин. Загалом розрахункова періодичність складає 4 заняття в тиждень.

У вступній частині курсу визначено такі теми: інструктаж з техніки безпеки, загальна інформація про зоопарк, вивчення карти Київського зоологічного парку, шляхи евакуації, правила комунікації та взаємодія в групі, загальні поняття та терміни курсу, вивчення екскурсійного маршруту.

Також підготовлено відповідні навчально-дидактичні матеріали, адаптовані для людей із різними нозологіями та різним ступенем сприйняття та відтворення інформації. Варто зазначити, що всі матеріали готувалися в кількох форматах одночасно, та були орієнтовані окремо на візуальне, тактильне та аудіальне сприйняття.

Зокрема, було розроблено пішохідний маршрут Київським зоопарком, який був максимально адаптованим для потреб осіб з інвалідністю. Особливу увагу було приділено адаптивності простору та безперешкодній доступності відповідних об'єктів, також враховано потребу перепочинку, наявності санітарних вузлів.

Маршрут було розроблено використовуючи 26 об'єктів та прокладено в такій послідовності відвідування: пелікан, сіаманг, рись, сип білоголовий, беркут, лев африканський, вовк, тигр, гієна, горила, жираф, бегемот, слон, зебра, нільгау, мунжак китайський, олень (благородний, плямистий), бурий ведмідь, ведмідь білогрудий, ведмідь тянь-шанський, єнот полоскун, верблюд двогорбий, кінь Пржевальського, зубр європейський, фламінго рожевий, альпака [3].

Варто зазначити, що інформаційні матеріали містили не лише статистичну та енциклопедичну інформацію про певних тварин, також як додаткова інформація використовувалися історії реальних жителів саме цього зоопарку, їх родинні зв'язки, клички, кумедні випадки, тощо. Такий підбір матеріалів дозволяв

створити унікальні історії про екскурсійні об'єкти, що є важливим в роботі екскурсовода для зацікавлення клієнтів.

Кожен із групи обирав об'єкт екскурсійного маршруту, з яким буде працювати. На перших етапах вибір відбувався за побажаннями, а пізніше за чітким розподіленням. Таким чином, здійснювалася початкова професійна підготовка, спрямована на сприйняття і опрацювання робочих завдань, де частіше за все фахівці Центру не приймають участі у виборі завдання, а лише долучаються до виконання сформульованих задач.

Потім тривав процес опрацювання навчальної інформації та первинне її відтворення в аудиторних умовах. Кожен із групи готувався по одному із об'єктів маршруту використовуючи готові дидактичні матеріали, проте також стимулювалося застосування інструментів самопошуку цікавих даних.

Наступним етапом був вихід до локацій Київського зоопарку. Шлях до якого долався групою громадським транспортом, що додатково сприяло формуванню самостійності в переміщеннях містом та актуалізації навичок навігації мегаполісом.

Інструктажі із правил техніки безпеки та поведження у публічних місцях в обов'язковому порядку здійснювалися попередньо та на початку кожного практичного заняття.

Важливим моментом є той факт, що на усіх етапах процесу реабілітації засобами інклюзивного туризму група завжди супроводжувалася соціальним працівником та практичним психологом. Такий підхід до організації процесу сприяв максимальному включенню осіб з інвалідністю до всього комплексу реабілітаційних заходів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У результаті впровадження дослідження експериментальним шляхом встановлено комплексний позитивний ефект та зафіксовано такі реабілітаційні ефекти:

– соціальний ефект – нові соціальні контакти, формування соціальних ролей, інтеграція в суспільство, формування впевненої та ефективної життєвої позиції, розвиток комунікативних навичок і підвищення самооцінки людини, позбавлення комплексів та ізоляції, стимулювання загального відчуття благополуччя;

– психологічний ефект – зниження рівня тривожності, покращення психологічного самопочуття, розвиток, формування, коригування моральних особистісних якостей; подолання стресових ситуацій, розвиток активної життєвої позиції (бути потрібними людям і суспільству), стабілізація емоцій, розвиток довіри до оточуючих і впевненості в собі, зниження дратівливості і гніву, підвищення рівня радості, розвиток вміння справлятися з депресією та швидко заспокоюватися в стресовій ситуації, відчувати себе захищеним, зменшення рівня агресії;

– професійний ефект – підготовка до професійної діяльності, самореалізація, адаптація, реадaptaція, відновлення чи здобуття професійної працездатності, навчання, перенавчання, виявлення потреби у перекваліфікації з урахуванням особистих схильностей і побажань;

– просвітницький ефект – пізнання навколишнього світу; знайомство з новими людьми; розширення кругозору; розвиток спостережливості, трансформування свого світогляду, володіння новими знаннями, уміннями та навичками, підвищення творчої активності, підвищення інтересу до навчання та нових знань, розвиток відповідальності;

– трудовий ефект – підготовка до трудової діяльності, розвиток та можливість застосування власного потенціалу на ринку праці, самореалізація, відновлення чи здобуття трудової працездатності, розвиток навиків командної роботи;

– фізичне здоров'я – забезпечення рухової активності, терапія і профілактика психосоматичних захворювань через організацію рухової активності, зниження тривожності, зміцнення нервової системи і підвищення імунітету, поліпшення загального самопочуття, що відображається на покращенні якості сну, спілкування з тваринами сприяє нормалізації роботи нервової системи, створення сприятливої психологічної атмосфери.

Успішна реалізація цього дослідження дозволяє припустити ефективність відповідного підходу в реабілітації використовуючи нові маршрути та екскурсійні об'єкти.

Сам принцип залучення особи в процес реабілітації як активного учасника, який продемонстровано у цьому дослідженні, може бути використаний і в інших заходах спрямованих на реабілітацію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Current issues of inclusive tourism introduction in Ukraine and other countries. –Poznan : UniKS Press, 2020. – 225 p. ISBN 978-83-953988-2-7
2. Київський міський Центр соціальної, професійної та трудової реабілітації інвалідів : URL: офіційний сайт. <http://inc.kiev.ua/> (дата звернення: 01.10.2022)
3. Міська цільова програма розвитку туризму в місті Києві на 2022-2024 роки. URL: <http://surl.li/cbpsk> (дата звернення: 01.10.2022)
4. Кравченко О.О. Нормативно-правові засади впровадження інклюзивного туризму як засобу реабілітації дітей та молоді з особливими освітніми потребами. *Збірник наукових праць педагогічні науки Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2020, № 1(20). С. 128–147. URL: <https://periodica.nadpsu.edu.ua/index.php/pedzbirnyk/article/view/403> (дата звернення: 01.10.2022)
5. Кравченко О.О. Освітньо-виховний, реабілітаційний та оздоровчий потенціал інклюзивного туризму в умовах інклюзивного навчання : монографія ; МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини. Умань : Візаві, 2022. 272 с.
6. Макаренко С.В. Інклюзивний реабілітаційно-соціальний туризм – новий вид реабілітації інвалідів в Україні. *Матеріали I Міжнародного симпозиуму інклюзивного туризму*. 27–29 жовтня 2016 р. С.23-25.
7. Про забезпечення створення безбар'єрного простору в Україні. 2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/5332020-35809?fbclid=IwAR3Zu3eVulDKt6bW-tTYwlKoj0Hevn3QFjSqi6vHygDlfcMNFhzuYs_Rg (дата звернення: 01.11.2022)
8. Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 06.10.2005 р. № 2961-IV : станом на 1 лип. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text> (дата звернення: 01.10.2022).
9. Про туризм» : Закон України від 1995 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-вр> (дата звернення: 01.10.2022)

10. Супроводжувач осіб з інвалідністю : навч.-метод. посіб. / О. О. Кравченко, М. С. Міщенко, Н. В. Левченко та ін. Умань : Візаві, 2020. 110 с.

REFERENCES

1. Current issues of inclusive tourism introduction in Ukraine and other countries. – Poznan : UniKS Press, 2020. – 225 p. ISBN 978-83-953988-2-7 [in Ukrainian]
2. Kyivskiy miskiy Tsentр sotsialnoi, profesiinoi ta trudovoi reabilitatsii invalidiv : URL: ofitsiyniy sait. <http://inc.kiev.ua/> (data zvernennia: 01.10.2022)
3. Miska tsilova prohrama rozvytku turyzmu v misti Kyievi na 2022-2024 roky. URL: <http://surl.li/cbpsk> (data zvernennia: 01.10.2022)
4. Kravchenko O.O. Normatyvno-pravovi zasady vprovadzhennia inkliuzyvnoho turyzmu yak zasobu reabilitatsii ditei ta molodi z osoblyvymy osvithnimy potrebamy. Zbirnyk naukovykh prats pedahohichni nauky Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. 2020, № 1(20). S. 128–147. URL: <https://periodica.nadpsu.edu.ua/index.php/pedzbirnyk/article/view/403> (data zvernennia: 01.10.2022) [in Ukrainian]
5. Kravchenko O.O. Osvitno-vykhovnyi, reabilitatsiyniy ta ozdorovchyi potentsial inkliuzyvnoho turyzmu v umovakh inkliuzyvnoho navchannia : monohrafiia ; MON Ukrainy, Umanskyi derzh. ped. un-t imeni Pavla Tychyny. Uman : Vizavi, 2022. 272 s. [in Ukrainian]
6. Makarenko S.V. Inkliuzyvnyi reabilitatsiino-sotsialnyi turyzm – noviy vyd reabilitatsii invalidiv v Ukraini. Materialy I Mizhnarodnoho sympozimu inkliuzyvnoho turyzmu. 27–29 zhovtnia 2016 r. S.23-25. [in Ukrainian]
7. Pro zabezpechennia stvorennia bezbar'iernoho prostoru v Ukraini. 2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/5332020-358097fbclid=IwAR3Zu3eVulDKt6bW-tTTywlKoj0Heyn3QFjSqi6vHygDIfcrMNFhzuYs_Rg (data zvernennia: 01.10.2022) [in Ukrainian]
8. Pro reabilitatsiiu osib z invalidnistiu v Ukraini : Zakon Ukrainy vid 06.10.2005 r. № 2961-IV : stanom na 1 lyp. 2022 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text> (data zvernennia: 01.10.2022). [in Ukrainian]
9. Pro turyzm» : Zakon Ukrainy vid 1995 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-vr> (data zvernennia: 01.10.2022) [in Ukrainian]
10. Suprovodzhuvach osib z invalidnistiu : navch.-metod. posib. / O. O. Kravchenko, M. S. Mishchenko, N. V. Levchenko ta in. Uman : Vizavi, 2020. 110 s. [in Ukrainian]